

Dr. Hayrettin İhsan Erkoç

*Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Öğretim Üyesi

Röportaj: Ufuk Er

1- Kısa bir tanım yapacak olursak, Türk Mitolojisi kavramından ne anlamamız gerekiyor?

“Türk Mitolojisi” kavramından geçmişten günümüze bütün Türk boylarına ait hikâye, masal, efsane, mit ve destanların bütününe anlayabiliriz. Bahaeddin Ögel’in iki ciltlik ünlü eseri *Türk Mitolojisi*, konunun kapsamı hakkında bir fikir verecektir.

2- Kayra Han, Umay Ana, Erlik gibi figürlerden kısaca bahsedebilir misiniz?

Kayra Han’ın çeşitli tanımları olduğu görülmektedir. Bazı çağdaş Altay anlatılarında *Kayra Han* (*Kayra Han*), yaratıcı bir baş tanrıdır. Ayrıca Altay bölgesinde *Kayra Han*, bir dağ zirvesinin adı olup bölgedeki diğer dağlarla birlikte kutsal bir ruh olduğuna inanılmaktadır. Alman asıllı Rus Türkolog Wilhelm Radloff’un 19. yüzyılda Sibirya’daki gözlemlerine göre ise Kem (Yenisey) Irmağı kıyılarındaki Türk boyları Tom ve Kem ırmaklarına “Merhametli Kağan” anlamında *Kayra Han* derlerdi. Bir diğer tanıma göre *Kayra Han*, Radloff’un Tuva’da derlediği bir duada geçen ve Teñri’nin (Tengri, Tanrı) habercisi olduğuna inanılan, bozkurt biçiminde bir ruhtur.

Umay veya *Umay Ana*’nın geçmişi ise çok daha gerilere gitmektedir. İlk kez 8. yüzyıl Göktürk yazıtlarında karşımıza çıkan Umay, bu yazıtlara göre Teñri ile kutsal yer-su ruhlarının (*Iduk Yir Sub*) yanında Göktürklerin kağan sahibi olmalarına katkıda bulunan ve savaşlarda Göktürlere yardım eden kutsal bir varlıktır. İkinci Göktürk Kağanlığı’nın kurucusu İlderis Kağan’ın oğulları Bilge Kağan’ın ve kardeşi Köl Tigin’in yazıtlarında, İlderis Kağan’ın eşi ile bu kardeşlerin anneleri olan İlbilge Hatun, Umay’a benzetilmektedir. Bu bilgi, bize Umay’ın dişi bir kutsal varlık olduğunu göstermektedir. Moğolistan’ın başkenti Ulaanbaatar’da (Ulan-Bator) bulunan kısa bir Göktürk yazıtında da Teñri’den *Teñri Kan* (*Tanrı Han*), Umay’dan ise *Umay Katun* (*Umay Hatun*) olarak söz edilmesi, İlderis Kağan’ın eşi İlbilge Hatun’un Umay’a benzetilmesiyle bir araya getirildiğinde Umay’ın belki de Teñri’nin eşi olarak düşünülmüş olabileceğine işaret etmektedir. Nitekim Türklerin çeşitli dönemlerde Teñri’nin eş sahibi olduğuna inandıklarını biliyoruz. Örneğin, 10. yüzyılda Oğuzlara uğrayan İbn Fadlan, henüz Müslüman olmamış bir Oğuz obasında İslam dinini anlatırken bir Oğuz’un Tanrı’nın kaç tane eşi olduğunu sorduğunu aktarmaktadır.

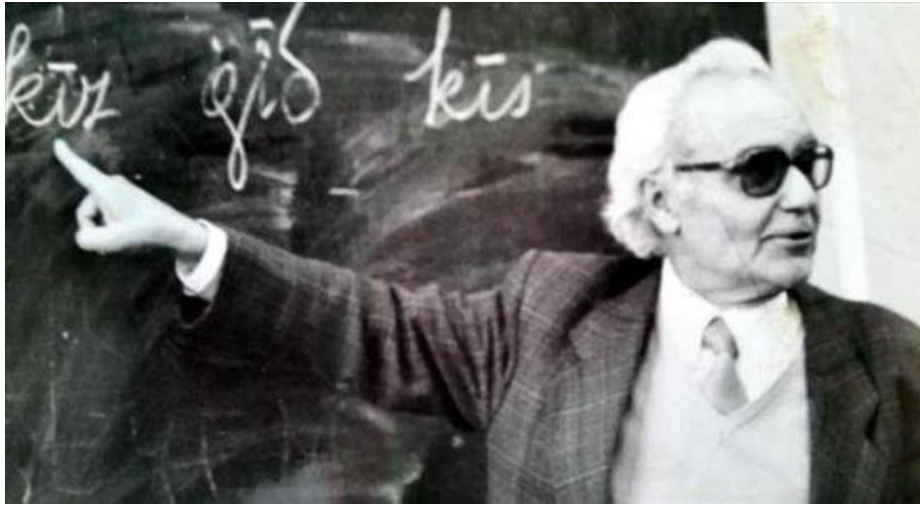
Selçuklular Zamanında Yapılan Bir Kadın Figürü. Bir Görüşe Göre Bu Figür, Umay Ana'yı Betimliyor Olabilir

Her ne kadar Umay hakkında 8. yüzyıldan önceki kaynaklarda bugüne kadar herhangi bir kayıt bulunamamışsa da Umay'la ilgili inançların geçmişi çok daha uzaklara gidiyor olabilir. Umay'ın işlevi ve görevleri konusundaki bir başka açıklayıcı bilgi ise, 11. yüzyılda yaşamış olan büyük Türk sözlükçüsü Kaşgarlı Mahmud'un ünlü Türkçe-Arapça sözlüğü *Divanü Lügat'i-Türk*'te bulunmaktadır. Kaşgarlı Mahmud, sözlüğünde *Umay* kelimesini "plasenta" olarak açıkladıktan sonra, Türklerin *Umay*'ın kadınları ve çocukları koruyan bir tanrıça olduğuna inandıklarını da belirtmiştir. Belki de Umay, loğusalara ve yeni doğmuş bebeklere musallat olduğuna inanılan kötü niyetli Alkarısı veya Albastı'yla mücadele eden iyi bir tanrıça olabilir. Günümüzde Sibirya'daki Türk boyları arasında *Umay* ve *Imay* olarak adlandırılan bu tanrıçaya hâlâ inanıldığı görülmektedir. *Umay* kelimesinin etimolojisi konusunda ise araştırmacılar arasında farklı görüşler vardır. Denis Sinor'a göre bu kelime Moğolca olup sonradan Türkçeye geçmiştir ki günümüzde Halha Moğolcasında *Umay* kelimesi "ağız" anlamıyla kullanılmaktadır. Ancak ben *Umay*'ın Türkçe olup bu dilden Moğolcaya geçmiş olmasının daha mümkün olduğunu düşünüyorum. *Erlık* ise benim görüşüme göre Türk inançlarına sonradan giren bir varlıktır. Günümüzde Sibirya'daki Türk topluluklarının ve Moğolların inançlarında *Erlık* veya *Erlık Han*, yeraltı dünyasının tanrısıdır. Ancak *Erlık*'le ilgili bilgilere Budist Uygur metinlerinden önce pek rastlanılmamaktadır. En erken 9.-10. yüzyıl dolaylarından kalan bu belgelerde *Erklık Han*, Hinduizm ve Budizm gibi Hint dinlerindeki yeraltı tanrısı Yama'nın Türkçe adı olarak geçmektedir. *Erklık* kelimesi Eski Türkçede "Erk Sahibi" yani "Güçlü" demek olup, sonraki dönemlerde *Erlık*'e dönüşmüştür. Ne var ki bir tanrı adı olarak bu terim, 9. yüzyıldan önceki Türk yazıtlarında ve Türkler hakkında bilgi veren Hun ile Göktürk dönemi kaynaklarında geçmemektedir. *Erklık* kelimesine yalnızca bir tane Yenisey Kırgız yazıtında (I. Altın Köl Yazıtı) rastlanılmaktadır. Yazıtta göre yazıt sahibi, dört kardeşten birisi olup onları *Erklık* ayırmıştır. Her ne kadar burada ölüm söz konusu olduğu için *Erlık Han*'dan söz edildiği düşünülebilirse de Erhan Aydın'a göre bu terim burada Tanrı'nın bir sıfatı olarak kullanılmıştır. Karahanlı döneminde oluşturulan Türkçe İslamî metinlerde de *İrklık*'in (*Erklık*) Allah'ın yani Tanrı'nın bir sıfatı yerine kullanıldığı görülmektedir. Göktürk döneminde ve öncesinde Türk inanışlarında henüz *Erlık*'e rastlanmamış olması, bu tanrının Uygur döneminde Budizm aracılığıyla Türklere geçtiğini düşündürmektedir. Ancak ileride

bulunabilecek yeni yazıtlarda Uygur-öncesi dönemde bu tanrının adının geçtiği görülürse bu görüşümüz de elbette değişebilir.

3- Tenri/Tengri Türk mitolojisinde ne gibi yer tutar? Kelimenin köküne biraz değinir misiniz?

Teñri elbette Türk mitolojisinde son derece önemli bir yer tutmaktadır. *Teñri* kelimesi aslında Eski Türkçede “gökyüzü” demek olup asıl anlamıyla fiziksel gökyüzünü betimlemektedir. Kelimenin etimolojisi konusunda farklı görüşler varsa da benim kabul ettiğim görüş, Talât Tekin’e aittir. Tekin, bu kelimenin Eski Türkçede “çevirmek” anlamına gelen *teğir-* fiilinden geldiğini, halk ağzında *-g-* ünsüzünün *-ŋ-*’ye (nazal n) dönüştüğünü, *Teñri*’nin de “her şeyi çevirip kuşatan” anlamına geldiğini önermiştir. *Teñri* kelimesini Sümercede “tanrı” anlamına gelen *Dingir*’le ilişkilendiren başka bir görüş vardır, ancak bu konuda daha fazla araştırma yapılması gerekmektedir. Her ne kadar kelimenin ilk anlamı gökyüzüyse de bir süre sonra Türkler, fiziksel gökyüzünü de yaratan bir tanrıya inanmaya başlamışlardır ki gökyüzü olan *Teñri*’nin de üzerinde olan bu yaratıcı tanrı için yine *Teñri* kavramını kullanmışlardır.

Talât Tekin

Türk boylarının *Teñri*’ye taptıklarına ilişkin ilk kesin bilgilerimiz, Çinlilerin *Xiongnu* 匈奴 dedikleri Asya Hunları dönemine aittir. Ancak ben, *Teñri* inancının yani gök kültürünün Türkler arasında çok daha eskilere gittiğini düşünüyorum. Bilindiği üzere Çince de hem “gökyüzü” hem de “tanrı” anlamında *Tian* 天 şeklinde bir kelime vardır. Bu kelime günümüz Mandarin Çincesinde *Tyen*, Çincenin Orta Çince olarak adlandırılan daha eski döneminde ise *Ten* biçiminde okunmaktadır. Nitekim Çinceden Japoncaya geçen bu kelimenin Japoncadaki okunuşu, aynı Orta Çince de olduğu gibi *Ten* şeklindedir. *Tian*’le ilgili inanışlar, Çin’de Zhou 周 Hanedanı döneminde (MÖ 1046-MÖ 256) yaygınlaşmış ve devlet kültürü hâline gelmiştir. Çin’deki geleneksel tarih anlatılarına göre Zhou Hanedanı’nı kuran aile, aslen Çinli olup daha önceki Shang 商 Hanedanı döneminde (MÖ 1600-MÖ 1046) kuzeydeki bozkıra çıkmış, tarımı bırakıp buradaki boylar gibi göçebe yaşamaya ve hayvancılıkla uğraşmaya başlamıştır. Zhoular bu kaynaklara göre toplam on altı nesil bu şekilde yaşadından sonra Çin’e geri dönmüşler ve kısa bir süre sonra Shangları devirip kendi yönetimlerini kurmuşlardır. Bu hanedanın başa geçmesinin ardından Çin’de idarî ve dinî açılarından pek çok reform yapılmıştır ki bunlardan birisi, *Tian* inancının baş kült hâline getirilmesidir. Çin’de, Batı’da ve Türkiye’de pek çok modern araştırmacı, Zhou Hanedanı’nı kuranların Türk asıllı olabileceklerini veya geleneksel anlatılardaki gibi Çin asıllı olup uzun süre Türklerin arasında

yaşamış, bu sürede onlardan derin bir şekilde etkilenmiş olabileceklerini düşünmüşlerdir. *Tejri* ile *Tian* kelimelerinin hem anlam hem ses bakımından birbiriyle neredeyse aynı olması da bu iki terimin birbiriyle yakından bağlantılı olduğunu, hatta ortak kökenden geldiğini göstermektedir. Her ne kadar bazı araştırmacılar kelimenin aslen Çince olup sonradan Türkçeye geçtiğini düşünüyorlarsa da ben, Tekin'in izinden giderek kelimenin Türkçe olduğunu kabul ediyor ve Çinceye Zhou döneminde Türkçeden geçtiğini düşünüyorum. Bu durumda *Tejri*, aynı zamanda şu andaki bilgilerimize göre bilinen en eski Türkçe kelime de olabilir.

Zhou Hanedanı Hakimiyet Alanı (MÖ 1000)

4- Bu hususta kaynaklar bize ne anlatıyor hocam?

Çin kaynakları bize Asya Hunlarının *Tejri*'ye taptıklarını, onun için kurbanlar kestiklerini, Kut İnanıcı gereği hükümdarlarını tahta *Tejri*'nin çıkardığına inandıklarını anlatmaktadır. Ancak henüz bu dönemde *Tejri* kavramında fiziksel gökyüzü ile yaratıcı tanrı arasında ayırım yapıp yapılmadığı belli değildir, çünkü kaynaklarda bu konuya ilişkin açıklama bulunmamaktadır.

Göktürk, Uygur ve Kırgız yazıtlarında ise *Tejri*, hem fiziksel gökyüzü hem de yaratıcı tanrı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ikisinin 8. yüzyıldaki Türkler tarafından ayrı varlıklar olarak görüldüğü, gökyüzünün de tanrı olan *Tejri* tarafından yaratılan bir varlık olduğuna inanıldığı, yazıtlarda *Tejri* kelimesinin geçtiği yerler dikkatli bir şekilde incelendiğinde büyük oranda görülebilmektedir. Yazıtlardaki *Tejri Yaratmış* ifadesi, *Tejri*'nin yaratıcı gücüne bir vurgudur ki 7. yüzyılda yaşamış bir Bizans kaynağı olan Theophylaktos Simokattēs, Göktürklerin göğü ve yeri yaratan bir tanrıya inandıklarından söz etmiştir. Fiziksel gökyüzü, Orhun Yazıtları'nın açılış cümlesinde de görüldüğü üzere yerle birlikte kılınan yani yaratılan varlıklardan birisidir. Söz konusu cümle, Göktürklerin dünyanın yaratılışını nasıl algıladıklarını güzel bir biçimde özetlemektedir: *Üze kök tejri asra yagız yir kılındukta ikin ara kişi oğlu kılınmış* ("Üste mavi gök altta yağız [kara] yer kılındığında ikisi arasında kişiöglü [insan] kılınmış").

Burada hemen belirtmeliyiz ki, Eski Türkçe yazıtlarda görülen *kök teŋri* ifadesi yalnızca “mavi gök” demektir. Genel olarak eski Türk tanrısı günümüzde *Gök Tanrı* olarak adlandırılmaktadır. Bu aslında pek doğru bir adlandırma değildir, çünkü yazıtlardaki *kök teŋri* ifadesinin günümüz Türkiye Türkçesi karşılığı olarak zannedilmektedir. Teŋri başlı başına bir gök tanrısı veya gökte/göğün üstünde yaşayan bir varlıksa da ve bu inancın kökenleri aslında fiziksel gökyüzünün kutsallaştırılmasına dayanıyorsa da, 8. yüzyıl yazıtlarında “yaratılan Teŋri” ile “yaratılan gökyüzü” ayrımının yapıldığı görülmektedir.

5- Türklere göre “Teŋri”nin vasıfları nelerdi?

Türk inançlarına göre Teŋri’nin çeşitli vasıfları vardır. Göğü, yeri, insanları ve tüm varlıkları Teŋri yaratmıştır. Türk halkı zor duruma düştüğü zaman Teŋri müdahale etmekte, kağansız kalan halkın başına kağan atamakta, savaşlarda Türkleri korumaktadır. Elbette Teŋri bu işleri görürken yanında Umay ve kutsal yer-su ruhları gibi varlıklar da ona yardımcı olmaktadır. Bu koruyucu vasfının yanı sıra Teŋri, aynı zamanda cezalandırıcı bir tanrıdır; yöneticiler ve halk töreye uymazlarsa, kendisine saygı göstermezlerse Teŋri tarafından cezalandırılmaktadırlar. Teŋri’nin en önemli vasıflarından birisi, biraz önce de değindiğimiz üzere kağanları atayıcı olmasıdır. Türk kağanlarının yönetme yetkilerini Teŋri’den aldıklarına inanılır ki buna da *Kut İnanca* denilmektedir. Eğer kağan görev ve sorumluluklarını başarıyla yerine getirmezse, *Kut*’unun Teŋri tarafından geri alındığına inanılır; bunun sonucunda tahtını, hatta yaşamını kaybedebilir.

Özellikle Göktürk yazıtlarında Teŋri’nin sıklıkla vurgulanması, Jean-Paul Roux gibi araştırmacılar tarafından Teŋri’nin daha ziyade bir devlet kültü olup, halk arasında ise doğa kültlerinin daha güçlü olduğunun düşünülmesine yol açmıştır. Elbette Türk kağanlarının kendilerini meşrulaştırmak için Teŋri’yi vurgulamaları doğaldır ve yönetim erki, pek çok kültürde görüldüğü üzere tanrısal kaynağa dayanmaktadır. Ancak büyük merkezî devletlere sahip olmayan ve dağınık boylar hâlinde yaşayan Türk toplulukları arasında da Teŋri inancının güçlü bir şekilde yaşadığı gözlemlenmektedir. Örneğin İbn Fadlan, Oğuzların tek bir tanrıya taptıklarına ve olağanüstü bir durumla karşılaştıklarında “Bir Teŋri!” dediklerine değinmiştir. İbn Fadlan’ın Türkçede en çok kullanılan çevirisini yapan Ramazan Şeşen, bunun Oğuzların Müslüman komşularından edindikleri bir etkilenme olabileceğini de belirtmiştir. 12. yüzyılda yaşayan Süryani Mihail, Oğuzların gökyüzünü tanrı kabul edip hep gökte bulunan bir tanrıya taptıklarını, buna *Kök Teŋri* dediklerini, anlamının “Mavi Tanrı” olduğunu belirtmiştir. Bu bilgi değerlendirilirken, az önce *kök teŋri* ifadesiyle ilgili vurguladığımız hususlar da unutulmamalıdır.

Yine İbn Fadlan, Başkurtların on iki tanrıya taptıklarını yazdıktan sonra bunları sıralamış, bunların arasında göğün (Teŋri) en önemli tanrı olduğuna, diğer tanrıların da gökle uyum içinde hareket ettiklerine ve ona yardım ettiklerine inanıldığını vurgulamıştır. İbn Fadlan’ın bu ifadesi, Göktürk yazıtlarında zor durumda kalan Göktürklerin yardımına Teŋri’nin yanı sıra diğer kutsal varlıkların da yetiştiklerine ilişkin ifadelerle uyumaktadır. Türk kağanlarının Teŋri’den kut almaları, Teŋri’nin *Han* ve Umay’ın *Hatun* olarak adlandırılması gibi hususlar, bize belki de Türklerin Teŋri’nin dünyanın hâkimi, kağanların da diğer kültürlerde görüldüğü gibi onun yeryüzündeki temsilcisi olduğuna inandıklarını düşündürmektedir. Teŋri’nin bir diğer vasfı ise, yine Orhun Yazıtları’nda gördüğümüz üzere zamanın akışına ve kadere hükmediyor olmasıdır.

Göktürk Yazıtları

6- Kurumsal bir inanç sistemi var mıydı?

Günümüzdeki yaygın görüşlerin aksine eski Türk inançları, çok katı ve değişmez kurallara sahip kurumsal bir din değildi. Tam tersine, bunlar daha çok halk inançları şeklinde olup boydan boya, bölgeden bölgeye ve dönemden döneme farklar içerebiliyordu. Bu inançların biçimlenmesinde hem coğrafya hem de komşularla temaslar etkili olabiliyordu. Yabancı toplumlarla kurulan komşuluk ve ticaret ilişkileri de farklı inançların Türkler arasında yayılmasını kolaylaştırıyordu. Her ne kadar Türk boylarının tarih boyunca inançları ana hatlarıyla birbirine benzese de ayrıntılarda birbirleriyle epey farklar olduğu, Türklerin esnek bir inanç ve düşünce yapısına sahip oldukları görülmektedir. Bundan dolayı biz, *Teŋri* kavramının da aslında esnek olduğunu ve zaman zaman yaratıcı baş tanrının dışında farklı anlamlar için kullanıldığını gözlemleyebiliyoruz. En basitinden, Göktürk döneminde *Teŋri*'nin hem gökyüzü hem Tanrı anlamına geldiğine az önce değinmiştik.

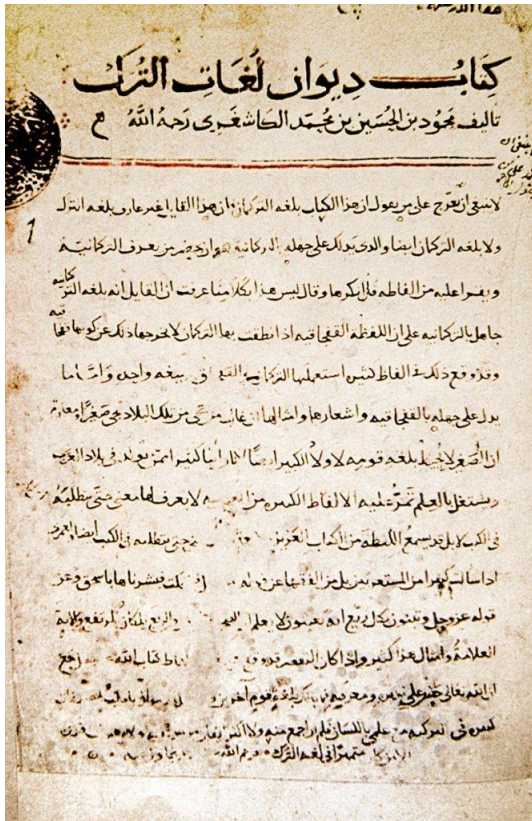
7- “Teŋri” lafzı başka kutsal sayılan varlıklar için de kullanılmış mıydı?

Evet, aynı dönemde *Teŋri*, kutsal görülen ve ululanan başka varlıklar için de kullanılmıştır. Göktürklerde *Teŋri Kağan* biçiminde bir hükümdarlık unvanı olduğu bilinmektedir. Bilge Kağan'dan sonra tahta geçen oğullarından bir tanesi bu unvanı taşımaktadır. Birinci Göktürk Kağanlığı 630'da yıkıldığı zaman dönemin Çin imparatoru Tang Taizong 唐太宗, kuzeyde yaşayan Türk boylarının ricası üzerine *Tian Kehan* 天可汗 (*Teŋri Kağan*) unvanını benimsemiş, Türk boylarıyla görüşmeleri sırasında bu unvanı kullanmaya başlamıştır ki ondan sonraki Çin imparatorlarına da bu şekilde hitap edildiğine ilişkin çok sayıda örnek vardır. Yine Birinci Göktürk Kağanlığı döneminden kalan ve İranî bir dil olan Soğdça yazılmış Bugut Yazıtı'nda, Göktürk kağanlarının unvanlarının başına Soğdçada “Tanrı” anlamına gelen *βγ* (*bağâ*) kelimesinin yazılması bu durumla ilgilidir. Buradan kağanların tanrı görüldüğü ve Türklerde Eski Mısır'daki firavunlar gibi tanrı-kralların olduğu anlamı elbette çıkmamalıdır.

Anlaşıldığı üzere, *Teŋri* kelimesi burada “tanrı” anlamından farklı olarak “kutsal”, “ulu”, “büyük” gibi bir anlam kazanmıştır. Yenisey Yazıtları'nda görülen *teŋri yir* ifadesinde de benzer olarak yerin “kutsal” olarak nitelendiği görülmektedir ki bu ifade, Türklerdeki yer

kültüyle bağlantılıdır. Nitekim hem Göktürk döneminde hem sonraki yüzyıllarda Türkler, *Teŋri* terimini yaratıcı tanrının dışındaki diğer kutsal varlıklar için kullanmayı sürdürmüşlerdir. Çin kaynaklarına göre Göktürkler, Ötüken'in yaklaşık 200-250 kilometre batısında üstünde ot ve ağaç bitmeyen bir dağa *Bodengningli* 勃登凝黎 derlerdi. Kaynakların açıklamasına göre bu adın anlamı “Yer Tanrısı” (*Dishen* 地神) idi. Buradaki *Bo* 勃 hecesinin hangi Türkçe heceyi karşıladığı henüz tam çözülememiştir. Ancak Paul Pelliot, burada geçen *dengningli*'nin 登凝黎 Türkçe *Teŋri* olduğunu ortaya koymuş, bunun da *Teŋŋri* şeklinde üç heceli bir halk ağzı söyleniş çeşidini yansıttığı olabileceğini düşünmüştür. Ona göre buradaki *Bo*, Eski Türkçede “taht” anlamına gelen *Böd*’ü karşılamaktadır.

Kaşgarlı Mahmud, 11. yüzyılda Türklerin *Teŋri* kelimesini üç farklı anlamda kullandıklarını yazmıştır. Bunlardan birisi gökyüzü ve diğeri her şeyi yaratan Tanrı’dır. Ancak ona göre “kâfir Türkler” gözlerine ulu görünen büyük ağaçlar, dağlar gibi varlıklara da *Teŋri* demektedirler. Her ne kadar farklı dönemlerde yazıya geçirilmiş olsalar da verdiğimiz örnekler birbirinin neredeyse aynısı uygulamalara işaret etmektedir.

Divanu Lugat’i-Türk Mukaddimesi (TDVİA)

8- *Teŋri*/Tanrı, Türkler arasında günümüzde de kullanılıyor. Dini görüşler zaman içinde değişmesine rağmen, kelime kullanılmaya devam ediliyor...

Dediğiniz gibi, Türkler, din değiştirdiklerinde bile *Teŋri* kavramını terk etmemişler, bu terimi yeni benimsedikleri dinlere taşımışlardır. Maniheizm’e geçen Uygurların kağan unvanlarında *Kün Teŋri* (*Güneş Tanrısı*) ve *Ay Teŋri* (*Ay Tanrısı*) terimleri sıklıkla görülmektedir. Harun Güngör, bu terimlerin kullanımının Maniheizm’den daha ziyade eski Türk inançlarından kaynaklandığını savunmaktadır. Benzer şekilde, Maniheist bir çevrede yazıldığı düşünülen Uygur fal kitabı *Irk Bitig*’te bir *Ala Atlı Yol Teŋri*’ye (*Alaca Atlı Yol*

Tanrısı) ve bir *Karı Yol Teñri*'ye (*Yaşlı Yol Tanrısı*) rastlanılmaktadır. 7. yüzyılda Kafkasya Hunlarının inançlarını anlatan bir Alban kaynağı olan Movsēs Dasxurançi, Hun tanrıları arasında yolların tanrılarını saymıştır. Bana göre, Maniheizt bir metin olarak kabul edilen *İrk Bitig*'deki yol tanrıları da Maniheizm-öncesi Türk inançlarının bir yansıması olarak düşünülmelidir. Budist Uygur metinlerinde ise, Buddha'dan bazen *Burkan Teñri* olarak söz edilmektedir. Hristiyanlık'ı benimseyen Türklerin ve özellikle Kuman-Kıpçakların Tanrı için *Teñri*'yi kullanmaya devam ettikleri, *Codex Cumanicus* gibi metinlerde kayıtlı Türkçe Hristiyan ilahilerinde görülebilmektedir. Nihayet Türkler İslam'a girdiklerinde de uzun yüzyıllar boyunca Arapça *Allah* ve Farsça *Huda*'nın yanı sıra *Teñri*'yi kullanmayı sürdürmüşlerdir.

9- Peki bu kavram, anlam itibarıyla İslamiyet sonrası nasıl bir değişime uğradı?

Biraz önce de değindiğim üzere Türkler, Müslüman olduktan sonra bile *Teñri* kelimesini kullanmayı sürdürmüşlerdir. Ancak burada söz konusu kavram bazı durumlarda bir anlam daralmasına uğramış ve yalnızca Tanrı yani Allah için kullanılır hâle gelmiştir. Özellikle Oğuz grubu Türk lehçelerinde *Teñri*, “fiziksel gökyüzü” ve “Tanrı'nın dışındaki diğer ulu, kutsal varlıklar” anlamlarını yitirmiştir. *Teñri* kelimesi bu şekilde bir anlam daralmasına uğrarken, onun orijinal anlamı olan “gökyüzü” kavramı için, Göktürk-Uygur dönemi yazıtlarında gökyüzünün sıfatı olarak görülen *kök* kelimesi anlam genişlemesine uğramıştır. Artık bu tarihten itibaren *kök*, asıl anlamı olan “mavi” ve “boz”un (gri) yanı sıra gökyüzü için de kullanılmaya başlanmıştır ki günümüzde Türkiye Türkçesindeki *gök* ile *gökyüzü* terimleri buradan gelmektedir.

Teñri'nin 21. yüzyıla kadar değişmeden ulaşan anlamı, Tanrı'dır. Her ne kadar bazı çevreler günümüzde *Allah* yerine *Tanrı* kelimesinin kullanılmasına kızıyorlarsa da geçmişte Müslüman Türklerin böyle bir kaygıları olmamıştır. Türkler İslam'a geçmeye başladıktan sonra, bu dine ait dinî metinleri de Türkçeye çevirmeye ve İslam dinine ilişkin metinleri Türkçe yazmaya başlamışlardır.

Bilindiği üzere, Orta Asya'da İslamiyet'i resmî din olarak benimseyen ilk Türk devletinin 940'lı yıllarda Karahanlılar (Türk Hakanlığı veya Türkistan Hakanlığı) olduğu kabul edilmektedir. Aslında Karahanlılardan yirmi yıl önce Etil (Volga) Bulgar hükümdarı Almuş İlteber, İslam'a geçmiştir ve dolayısıyla ilk Müslüman Türk devleti Etil Bulgarlarıdır, ancak coğrafya olarak bu devlet Orta Asya'da değil Doğu Avrupa'dadır. Orta Asya'da yani tarihî adıyla Türkistan'da ise İslam'ı ilk benimseyen Türk devleti, az önce dile getirdiğim üzere Karahanlılardır.

Kur'an da Türkçeye ilk kez Karahanlı döneminde çevrilmiştir ki günümüze ulaşan en erken nüshalar 12. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Bu *Kur'an* çevirilerinde Arapça *Allah* ve Farsça *Huda* terimleri Türkçeye çoğu zaman *Teñri* olarak çevrilmiştir; bunlarda *Allah* ile *Huda*'ya *Teñri*'den daha az yer verilmiştir. Nitekim Allah'ın *Kur'an*'da geçen sıfatları bile büyük oranda Türkçeye çevrilmiştir ki bu metinlerde *Yaratkan*, *Ugan*, *İrklik* gibi sıfatlara rastlayabiliyoruz. Karahanlı dönemi *Kur'an* çevirileri üzerine çalışmalar yapan Türkologlar, bu çevirilerde dinî terminolojinin yaklaşık %90 oranında Türkçe olduğunu, yeni bir dine geçilmesine rağmen Türkçe terimlerin büyük oranda varlığını koruduğunu ortaya koymuşlardır. Benzer durumlar Maniheizt, Budist ve Hristiyan Türkler tarafından oluşturulan dinî metinlerde de söz konusudur.

Hoca Ahmed Yesevî'nin *Divan-ı Hikmet*'ine baktığımızda ise Arapça-Farsça terimlerin daha fazla olduğunu görmekteyiz. Ancak bunun nedeni, *Divan-ı Hikmet*'in elimize ulaşan nüshalarının hepsinin de sonraki yüzyıllardan, Çağatay Türkçesi sahasında Arap-Fars etkisinin daha yoğun hissedildiği dönemlerden kalmış olmasından kaynaklanmaktadır. Bu eserin 12. yüzyılda yazılmış orijinal nüshası ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır, ancak bu nüsha veya çok yakın tarihli başka nüshalar bulunsaydı, bunlarda Türkçe terimlerin daha yoğun olduğunu görebileceğimizi düşünüyorum. Anadolu'ya geldiğimizde ise, *Kur'an*'ı Türkçeye çevirmenin Karamanlı Beyliği'nde ve Osmanlı İmparatorluğu'nda sürdüğü gözlemlenmektedir. Bu dönemlerde yapılan *Kur'an* çevirilerinde *Allah* için *Teñri* ve artık daha ziyade bunun art damaksıllaşmış biçimi olan *Tañrı* terimi sıklıkla kullanılmıştır. Genellikle Osmanlı'da dinî taassubun yoğunlaştığı bir dönem olarak düşünülen 16. yüzyılda, Ebu's-Suud Efendi'nin şeyhülislamlığı zamanında bile yapılan *Kur'an* çevirilerinde, *Allah*'ı *Tañrı* olarak çevirme uygulaması terk edilmemiştir.

10- Türk mitolojisine Türklerin komşu oldukları halkların ne gibi bir etkisi olmuştur? Bölgedeki halkların mitolojileri ile belirgin benzerlikleri ve farklılıkları var mıdır?

Türkler en erken dönemlerinden itibaren yabancı halklarla iletişim hâlinde olmuşlardır. Bu iletişimler yoluyla hem Türkler hem de yabancı topluluklar çeşitli kültür alışverişlerinde bulunmuşlardır. Erken dönemlerde özellikle mitoloji konusunda Türklerin komşu halklardan ne kadar etkilendiklerini tespit etmek bence biraz zordur. Elbette bazı araştırmacıların bu konularda çeşitli görüşleri vardır. Örneğin Sinor, Göktürklerde görülen kurttan türeyiş efsanesinin Roma mitolojisindeki Romulus-Remus efsanesinden geldiğini düşünmektedir. Sinor'ın bu konuda iki dayanak noktası vardır. Bunlardan birincisi, yazılı olarak Romulus-Remus efsanesinin daha eski olmasıdır. Sinor'ın ikinci dayanak noktası ise, Özbekistan'da bulunan ve Göktürk dönemine, 6. yüzyıla tarihlendirilen bir duvar resmidir. Soğdlulara ait bir sarayın kalıntılarında bulunan bu resimde, Romalıların Romulus-Remus efsanesine uygun olarak iki çocuğu emziren dişi bir kurt resmedilmiştir. Bence burada Sinor'ın hipotezinin hem güçlü hem de zayıf yanları bulunmaktadır. Sinor, Göktürk efsanesinin Orta Asya'da bilinen en eski versiyonunun Asya Hun dönemine ait olduğunu belirtmiştir ki Türk Mitolojisi konusunun gelmiş geçmiş en büyük uzmanlarından olan Ögel de bunu vurgulamıştır. Bu efsaneye göre Hunların batı komşuları olan Wusunlar 烏孫 bir gün saldırıya uğrarlar ve bölgeye gelen bir Hun hükümdarı, çarpışmanın ardından Wusun hükümdarının oğlunun savaş alanında bir kurt ile bir kuzgun tarafından beslenerek hayatta kalmasının sağlandığını görür. Çocuğun kutsal olduğunu düşünen Hun hükümdarı, onu koruması altına alır ve büyütür, sonra da halkının başına hükümdar yapar. Bu efsanede çocuğun kurt ile kuzgun tarafından beslenip hayatta kalmasının sağlanması, gerçekten de ikiz kardeşler Romulus ile Remus'un dişi bir kurt tarafından beslenerek hayatta kalmalarının sağlanmasına benzemektedir.

Romulus ve Remus'u Emziren Dişi Kurdun Resmedildiği Bir Tablo

Wusun efsanesinden sonra, Tabgaç döneminde 5. yüzyılda ise başka bir kurttan türeyiş efsanesi kayda geçmiştir. Çinliler o dönemde Çin'in kuzeyinde ve kuzeybatısında yaşayan dağınık Türk boylarına "Yüksek Arabalılar" anlamında *Gaoche* 高車 demektedirler. Bunlar sonraki Uygurların, Dokuz Oğuzların, kısmen Oğuzların ve diğer pek çok Türk topluluğunun ataları olan kalabalık Türk boylarıdır. Bu boyların Çin kaynaklarında kayıtlı türeyiş efsanesine göre ataları, bir Hun hükümdarının bir kızıyla erkek bir kurttan türemişlerdir. Bu efsanede kurda değinilmesi dışında Romulus-Remus ve Wusun efsaneleriyle pek bir yakın ilişki görülmemektedir; ancak kurtla ilgili anlatıların Orta Asya bozkırlarında devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Göktürlere geldiğimizde, onların Çin kaynaklarında kayıtlı türeyiş efsanelerinden birisi, daha önceki efsanelerin bir birleşimi gibi gözükmektedir. Bu efsaneye göre Göktürklerin ataları düşman komşuları tarafından kılıçtan geçirilmişlerdir, ancak düşmanlar son kalan bir erkek çocuğuna kıyamayıp öldürmemişler ve ayaklarıyla ellerini kesip (veya kırıp) bir bataklığa atmışlardır. Onlar gidince ortaya çıkan dişi bir kurt, çocuğu emzirerek hayatta tutmuştur; çocuk büyüyünce de onunla birlikte olmuş ve ondan gebe kalmıştır. Düşmanların geri gelmeleri üzerine Altaylara kaçan kurdun burada doğurduğu on çocuktan da Göktürkler türemişlerdir. Bu efsanede kurt hem çocuğu kurtarıp besleyen hem de ilerideki halkın atası olan bir karakter olarak üç efsaneye benzerlikler taşımaktadır. Ancak Göktürklerin bu efsaneyi kesintisiz bir şekilde Romalılarından aldıklarını söylemek bence oldukça zorlama bir yorumdur.

Öncelikle, Wusunların bu efsaneyi Romalılarından alıp almadıklarının, aldılarsa bile nasıl aldıklarının ortaya çıkartılması gerekmektedir. Bunun için arkeolojik verilere gereksinim duyulmaktadır. Göktürk dönemindeki Soğd duvar resmi, kurdun iki çocuk emzirmesi nedeniyle gerçekten de Romalılarından alınmış gibi durmaktadır. Ancak bu motifin İran veya Hazar-Karadeniz bozkırları üzerinden o bölgeye nasıl ulaştığı, başka örneklerle desteklenmelidir. Ayrıca Göktürk efsanesinde kurdun doğurduğu çocuk sayısı iki değil ondur ki yakında yayımlanacak bir çalışmamda gösterdiğim üzere bu, Göktürkleri oluşturan on boya işaret etmektedir. Üstelik Göktürk versiyonunda bu on çocuğu kurt doğurmuştur ki bu

kurdun besleyerek ölümden kurtardığı çocuk, bunların babasıdır, ayrıca burada beslenen iki değil tek çocuk söz konusudur. Wusun ve Göktürk dönemleri arasındaki Gaoche efsanesi ise, kurdun çocuğu besleyip hayatta tutması konusunda herhangi bir anlatı barındırmamaktadır. Anlaşıldığı üzere, burada farklı efsane geleneklerinin zaman içerisinde iç içe geçmesi söz konusudur. Kurttan türeyiş anlatısına kurdun besleyip hayatta tutucu vasfının Göktürk döneminde nasıl eklendiği, şimdilik bilinmezliğini korumaktadır. Elbette bu, Sinor'ın yaptığı gibi Soğd duvar resmi örneği temel alınarak açıklanabilir ve Göktürk efsanesindeki Roma etkisi bir ihtimal olarak düşünülebilir. Ancak bunun kanıtlanması için bence henüz yeterince veri bulunmamaktadır ve Göktürk efsanesinin kaynağını, Roma'nın yanı sıra Avrasya bozkırlarında da aramak gerekmektedir. Bunların yanında, karşılıklı etkileşimlerden daha ziyade anlatıların ortak bir kökenden geliyor olmaları ihtimali üzerinde durulabilir. Romulus-Remus efsanesinin benzerleri, terk edilen çocuğun mucizevî bir şekilde hayatta kalması şeklinde daha eski dönemlerde Pers hükümdarı Kyros ve Yahudi peygamberi Musa için de anlatılmaktadır. Türk mitolojisinin komşu halklardan etkilenip etkilenmediğinin cevabını ararken, bana göre hem karşılıklı etkileşimler hem de ortak kökenlere giden anlatılar göz önünde bulundurulmalıdır.

Bu değindiğim bazı tartışmalı örneklerin dışında, Türk mitolojisinde gerçekten de yabancı komşulardan alınan etkilerin izleriyle karşılayabiliyoruz. Ögel, hem Türk hem Moğol efsanelerinde sıklıkla vurgulanan gökten gelen ışığın Maniheizt bir etki olduğunu vurgulamıştır. Bu motife çeşitli Göktürk, Uygur, Oğuz ve Moğol efsanelerinde rastlayabiliyoruz. Türklerin sonraki dönemlerde kayda geçen efsanelerinde de yabancı etkiler açık bir şekilde görülebilmektedir. Örneğin, 14. yüzyılda yaşamış olan Memlük tarihçisi Aybek ed-Devadarî, Türklerin ataları olan Ay-Ata ile Ay-Va'nın (Ak Yüzlü) balçıktan yaratılıp mağarada doğduklarına ilişkin bir türeyiş efsanesi aktarmıştır. Bu efsanede Türk ve İslam inançlarının bir senteziyle karşı karşıyayız. Mağaralar Türkler için kutsal varlıklar olup hem yer hem dağ hem de atalar kültüyle yakından bağlantılıdır. Tabgaçlar ile Göktürkler atalarının mağarada doğduklarına veya doğdukları yerin bir mağara aracılığıyla erişilebilen, dağlarla çevrili ve dış dünyaya kapalı bir alan olduğuna inanmışlardır. Yine 14. yüzyılda Moğolların bir türeyiş efsanesi olarak Reşidüddin Fazlullah tarafından yazıya geçirilen ama aslında Göktürklerin türeyiş efsanesinin bir devamı olan *Ergenekon Efsanesi*'nde de aynı anlatı bulunmaktadır. Aybek'in sözünü ettiği topraktan yaratılma ise, Ögel'in üzerinde durduğu üzere tamamen İslamî bir etkidir. İran'a yakın bölgelerde yaşayan Türk boylarında, çeşitli İranî etkiler ve İran mitolojisinden ödünçlemeler gözlemlenebilmektedir. En basitinden Türkler, kendi efsanevî ataları arasında saydıkları Alp Er Toņa'yı Karahanlı döneminde İran edebiyatının etkisiyle *Şehname*'deki Efrasiyab ile özdeşleştirmişlerdir. Oğuzlara ait olup 16. yüzyılda yazıya geçirildiği düşünülen *Dede Korkut Hikâyeleri*'nde görülen *Tepegöz*, Yunan mitolojisindeki *Kyklops*'tan alınan bir motiftir. 19. yüzyıla geldiğimizde, Rus Türkologlar tarafından Sibirya'da derlenen destanlarda yoğun yabancı etkilerle karşılaşırız. Bunlarda geçen *Kurbustan*, *Mandı Şire* gibi adlar Hint-İran dillerinden ödünçlenmedir. Dünyanın yaratılışı, Şeytan ile insanların ortaya çıkışı da Hristiyanlık ve İslam'dakine benzer biçimlerde anlatılmaktadır. Ögel'in daha önce ortaya koyduğu üzere, bu destanlar ile efsanelerde çeşitli katmanlar olarak Maniheizt, Budist, Hristiyan ve İslamî etkileri görmek mümkündür. Bu etkiler büyük olasılıkla komşuluk, ticaret ve misyonerlik gibi yollarla yayılmıştır.

Bunların dışında, bazı araştırmacıların Türk mitolojisinde yabancı etkiler olarak düşündükleri ama benim kabul etmediğim bazı motifler vardır. Örneğin İbrahim Kafesoğlu, çeşitli Türk efsanelerinde geçen geyik motifinin Türklere ait olmadığını, mevcut bütün örneklerin Fin-Ugor halklarından alındığını öne sürmüştür. Bence Kafesoğlu'nun bu görüşünün altında,

onun kurdun Türk mitolojisindeki yerini vurgulamak istemesi yatmaktadır. Kurt elbette Türk mitolojisi için çok önemli bir hayvandır ve bunu kesinlikle reddetmiyorum, reddedenlere de kızıyorum. Ancak geyik, Kafesoğlu'nun görüşünün tersine Türk anlatılarında oldukça önemli bir yere sahiptir ve ben geyiği Türk mitolojisinin ayrılmaz unsurlarından birisi olarak kabul ediyorum.

Türklerin komşuları arasında belki de en çok Moğol mitolojisi Türk mitolojisiyle benzerlikler taşımaktadır. Gerek *Moğolların Gizli Tarihi*'nde bulunan, gerek de Reşidüddin Fadlullah'ın *Camiü't-Tevarih*'te kaydettiği Moğol efsaneleri, büyük oranda eski Türk efsanelerinden esinlenmiş ve ödünçlenmiş anlatılardır. Türklerle Moğolların yüzlerce yıl boyunca yan yana, hatta iç içe yaşamış olmaları yüzünden bu durum son derece doğaldır.

11- Türk mitolojisinde geyik, dağ keçisi, kurt gibi hayvanların önemi nelerdir?

Türk mitolojisinde yüzyıllar boyunca bu hayvanlar büyük öneme sahip olmuşlardır. Kurt ve geyik, Türklerin en eski dönemlerinden itibaren mitolojik anlatılarda kendilerine yer bulmuş hayvanlardır. Türkler, kurdu kutsal kabul etmişlerdir. Çeşitli dönemlerde yazıya geçirilen Türk efsanelerine göre kurt bazen Türklerin atası, bazen koruyup besleyicisi, bazen de göçleri sırasında yol göstericisi olmuştur. Kurdun Türklerin atası ve/veya koruyucusu olduğunu zaten anlattım, o yüzden burada tekrara düşmeyelim. Farklı dönemlerde kaydedilmiş bazı Türk efsanelerinde, kurdun Türklere rehberlik ettiği anlatılmaktadır. Süryani Mihail, Türklerin tarihlerinde Ortadoğu'ya doğru iki büyük göç yaptıklarını, bunların ikisinde de onlara "köpeğe benzeyen bir hayvan"ın yani kurdun yol gösterdiğini yazmıştır. 14. yüzyılda yazıya geçirildiği düşünülen *Oğuz Kağan Efsanesi*'nin Uygurca versiyonunda, gök yeleli bir bozkurdun Oğuz Kağan'a seferleri sırasında rehberlik ettiği anlatılmıştır. Reşidüddin'in kaydettiği *Ergenekon Efsanesi*'nde de kurt, Ergenekon Vadisi'nden çıkmaya çalışan ancak yollarını bulamayan Moğollara yol göstermiştir. Bu efsanenin büyük oranda Türk mitolojisinden etkilendiğini ve bir Türk efsanesi olarak kabul edilmesi gerektiğini yukarıda belirtmiştim. Nitekim 17. yüzyılda yaşamış olan Hive hükümdarı Ebu'l-Gazi Bahadır Han da bu anlatıyı bir Türk efsanesi olarak aktarmıştır. Kurdun Türkler arasında kutsal bir hayvan kabul edildiğinin bir diğer örneği, *Dede Korkut Hikâyeleri*'ndeki "Kurt yüzü mübarektir" ifadesidir. 19.-20. yüzyıllarda Türk dünyasının çeşitli bölgelerinde kaydedilen efsanelerde de kurtla ilgili pek çok anlatıya denk gelinebilmektedir. Bunlarda kurt bazen Türk boylarının atası, bazen de Tanrı'nın habercisi rolündedir. Kurda bu kadar önem atfedilmesinin nedeni ise, onun bozkırda hem korkulan hem de saygı duyulan bir hayvan olmasından kaynaklanmaktadır. Kurtlar grup hâlinde avlanan ve çok hızlı, çevik hareket edebilen yırtıcı hayvanlardır. Sürülere ve yalnız yakaladıkları insanlara saldırımları yüzünden büyük korku duyulan kurtlar, avlanırken kullandıkları çevik manevraları ve teşkilatçılığı sayesinde de Türkler arasında saygı uyandırmış olmalıdır.

Ergenekon Efsanesi'nin Temsili Bir Resmi

Geyik ise, az önce değindiğim üzere Türk mitolojisinin en eski motiflerinden birisidir ve yine Türkler tarafından kutsal kabul edilen bir hayvandır. Bazen dokunulması yasak kutsal bir hayvan olarak anlatılan geyik, çoğu efsanede Türklere yol gösterici bir hayvan şeklinde görülmektedir. Bir Çin kaynağı olan *Shiji*'ye 史記 göre Zhou kralı Mu 穆, MÖ 10. yüzyılda *Köpek Ronglar* (*Quan Rong* 犬戎) olarak adlandırılan ve Hunların ataları olarak kabul edilen kuzeyli bir göçebe boya saldırır, zafer kazandıktan sonra dört beyaz kurt ile dört beyaz geyik getirir. Elbette burada doğrudan bu hayvanların mı getirildiği, yoksa söz konusu hayvanların adını taşıyan beylerin mi esir edildikleri pek anlaşılamamaktadır. Türklerdeki kurt ve geyik motiflerinin belki de en eski örneği, *Shiji*'deki bu anlatıdır. Sonraki dönemlerde ise pek çok kaynakta av sırasında geyik kovalayan Türklere ilişkin anlatılara denk gelinebilmektedir. Örneğin Hunlar, Roma kaynaklarına göre av sırasında bir geyiğin peşinden giderek Maiotis (Azak) bataklığını aşmışlar ve Avrupa'ya ulaşmışlardır. Aynı efsane sonraki dönemlerde Macarlar için de anlatılacaktır. Çin kaynaklarında kayıtlı olan bazı Göktürk efsanelerinde de geyik avlarına değinilmektedir. Yine *Moğolların Gizli Tarihi*'nde, Moğolların atalarının erkek bir kurt ve dişi bir geyik olduğu anlatılmıştır. Bazı araştırmacıların görüşlerine göre, burada hayvanların kendilerinden daha ziyade hayvan adlarını taşıyan insanlar söz konusudur. Türk mitolojisinde geyikle ilgili örnekleri çoğaltmak mümkündür. Kısaca şunu söyleyebilirim ki, daha önce de belirttiğim üzere Kafesoğlu'nun geyiğin Türk mitolojisine yabancı halklar aracılığıyla girdiğine ilişkin görüşüne katılmıyorum. Bence kurt ve geyik, Türklerin iki farklı coğrafyada sürdürdükleri yaşam tarzlarını simgeleyen ve kökenleri en azından üç bin yıl öncesine götürülebilen çok köklü motiflerdir. Bilindiği üzere, Türklerin anayurdu konusunda araştırmacılar arasında farklı görüşler varsa da genel kabul gören ve benim de katıldığım görüş, Türklerin Güney Sibiry'a'nın dağlık ve ormanlık bölgelerinden çıktıklarına ilişkindir. Türkler, Mançurya'dan Macaristan'a binlerce kilometre boyunca uzanan geniş Avrasya bozkırlarına muhtemelen sonradan bu bölgeden inmişlerdir. Tarihî zamanlarda da Hun, Göktürk, Uygur gibi dönemlerde Türklerin çoğunun bozkırda çobanlıkla, bir kısmının ise Sibiry ormanlarında avcı-toplayıcılıkla ve tarımla uğraştıkları bilinmektedir. Benim görüşüme göre kurt bozkırı, geyik de ormanları temsil etmektedir.

Dağ keçisi aslında Türk mitolojisinde kurt ve geyik kadar merkezî bir rol üstelenen bir hayvan değildir. Bu motif daha ziyade Orta Asya'daki kaya resimlerinde ve bazı Göktürk

eserlerinin üzerindeki damgalarda karşımıza çıkmaktadır. Kaya resimlerinde yaygın olarak betimlenmeleri çok normaldir, çünkü dağ keçileri başta Moğolistan olmak üzere Orta Asya'da çok yaygın görülen hayvanlardır. Moğolistan'daki Göktürk anıtlarında, örneğin Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının tepelerinde görülmesinin nedeni ise, bunun Doğu Göktürkleri yöneten ailenin damgası yani simgesi olmasıdır. Bilindiği üzere, Türklerde ve diğer bozkır göçebelerinde her boyun ve oymağın ayrı birer *tamga*'sı yani damgası bulunmaktadır. Bu damgaları da sahip oldukları eşyalara, kap-kacağa, başta atlar olmak üzere hayvanlara ve yaptıkları anıtlara vururlar, böylece bu nesnelerin hangi boya veya oymağa ait olduğunu gösterirler. Özbek meslektaşım Gaybullah Babayar, çeşitli çalışmalarında Göktürkleri yöneten ve Aşina (Ashina 阿史那) boyundan gelen hanedanın kollarının en az üç farklı damga kullandığını, dağ keçisinin de doğuda Moğolistan'daki İkinci Göktürk Kağanlığı'nı yöneten ailenin damgası olduğunu ortaya koymuştur. Türk mitolojisine baktığımız zaman, kartal ile at gibi yine bozkırda sıkça rastlanılan ve Türklerin yaşam tarzında önemli bir yere sahip olan bazı hayvanların efsanelerde sıkça geçtiği görülmektedir.

12- Türk mitolojisinin yaygın bilinen (Yunan, İskandinav) diğer mitolojiler ile benzerlikleri var mıdır?

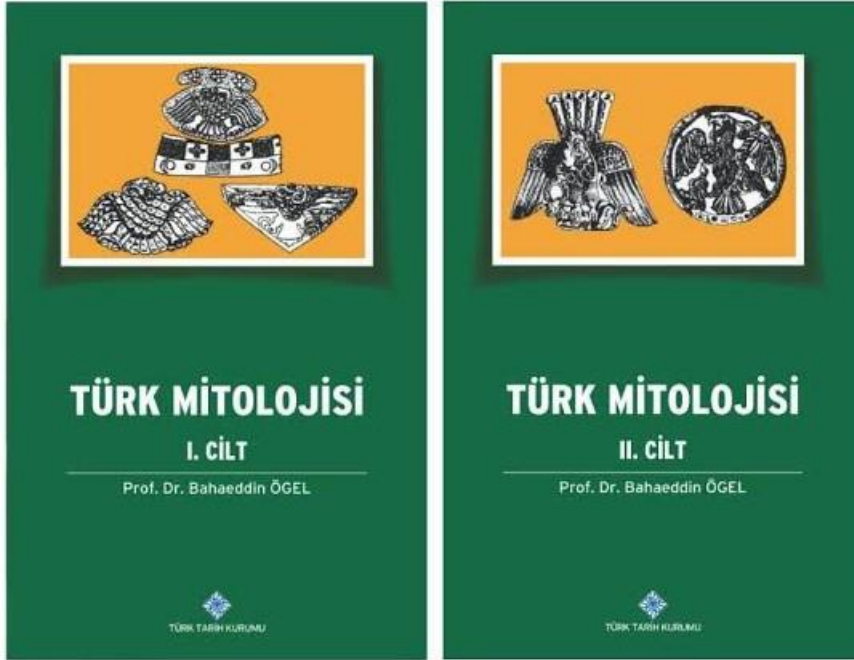
Evet, ülkemizde üzerinde pek durulmasa da aslında Türk mitolojisinin diğer dünya mitolojileriyle hem benzerlikleri hem de farklılıkları bulunmaktadır. Eski Türk inançları ile mitolojisinin Mezopotamya, Mısır, Yunan, İskandinav gibi mitolojilerden ayrılan en önemli özelliği tanrıların, ruhların ve kutsal varlıkların birbirleriyle pek fazla mücadele etmemeleri, rekabet içinde olmamaları ve uyum içerisinde çalışmalarınıdır. Bu da Türk inançları ile mitolojisinin büyük oranda kendine özgü bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Yine bununla bağlantılı olarak, özellikle eski dönemlerde Türklerin tanrıları ile ruhlarının çoğunun belirli adlarının olmadığı görülmektedir. Teşri'nin kendisinin bile aslında ilk anlamının "gökyüzü" olduğunu yukarıda anlatmıştım. *Umay*, "Yer Tanrısı" *Bodengningli* veya Göktürk savaş tanrısı (*Zhanshen* 戰神) olarak Çin kaynaklarında geçen *Yaluoshan* 軋犖山 istisna tutulursa, Türk tanrı ve ruhlarının çoğu zaman doğa varlıkları oldukları, Türklerin bunlara müstakil adlar vermeye pek gerek duymadıkları görülmektedir.

Ancak diğer toplumların inançları ve mitolojileriyle elbette benzerlikler de vardır. Bir kere, daha önce bir çalışmamda ortaya koyduğum üzere, Göktürklerin kurttan türeyiş efsanesinde ve sonraki *Ergenekon Efsanesi*'nde anlatılan "yok oluşun eşliğinden yeniden türeme", dünya üzerinde pek çok din ile mitolojide görülen bir motiftir. Pek çok kültür, zamanı farklı dönemlere veya çağlara bölerek algılamaktadır.

Mezopotamya'daki *Temmuz* ve *Tufan* efsaneleri, Mısır'daki Osiris miti, İskandinav mitolojisindeki *Ragnarök* kavramı veya Maya Takvimi, bunların tipik örnekleridir. Ölümünden sonra dirilmeye veya dünyanın bir kıyametle yok olmasından sonra yeni bir çağa geçilmesiyle ilgili pek çok inanç da bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Türk mitolojisinde görülen ve çoğu Ögel tarafından *Türk Mitolojisi* kitabında güzel bir şekilde tasnif edilen pek çok motif, dünya mitolojileriyle benzerlikler taşımaktadır. Bunların arasında yarı arslan-yarı kartal grifonları, devleri, tepegözleri, köpek veya kurt başlı insanları ve yamyamları sayabiliriz. Bu motifler Mısır, Yunan, İskandinav, Hint ve Çin gibi pek çok uygarlığa ait mitlerde görülebilmektedir. Kurt da Peter B. Golden'ın ortaya koyduğu üzere Avrasya'da hem Türklerde hem de diğer pek çok toplumda yaygın görülen bir mitolojik motiftir. Elbette Türk mitolojisinin dünya mitolojisindeki yeri, yabancı toplumların mitolojileriyle ilişkileri gibi konularda daha pek çok çalışma yapılması gerekmektedir. Ne yazık ki ülkemizde Türk tarihi ile kültürünü inceleyen araştırmacıların düştükleri önemli bir yöntem yanlışlığı vardır ki o da Türkleri ve Türklüğü dünyadan soyutlanmış, dünyadan kopuk

ayrı bir varlık gibi incelemeleridir. Özellikle Türk kültürü ve mitolojisi hakkında dünya kültürleriyle yapılacak karşılaştırmalı çalışmalar, bizim bu konulardaki bakış açımızı oldukça önemli ölçülerde değiştirecektir. Burada da araştırmacılara çok iş düşmektedir.

Bahaeddin Ögel'in, Türk Tarih Kurumu Yayınları'ndan Çıkan "Türk Mitolojisi" Kitabı

13- Türk mitolojisinin tarihsel kaynakları nelerdir?

Türk mitolojisinin tarihî kaynakları hem Türkler hem de yabancılar tarafından yazılmıştır, ancak yabancı kaynakların hacimce daha fazla olduğu görülmektedir. Bu durum, Türk inançları ile mitolojisi konusunda önemli bir sorun oluşturmaktadır. Elbette burada bütün kaynakları sıralamamız mümkün değil, ancak bazı önemli kaynaklardan örnekler verebiliriz. Elimizdeki en eski kayıtlar Çin kaynaklarındadır ve bu kaynaklarda Hunlar, Gaochelar, Göktürkler gibi Türk topluluklarının çeşitli efsaneleri kayıtlıdır. Bu kayıtlara baktığımızda en azından bazı anlatıların kısaltılıp özetlendiği, muhtemelen efsanelerin asıllarının daha uzun ve ayrıntılı olması gerektiği görülmektedir. Avrupa Hunlarıyla ilgili efsaneler genellikle Roma kaynaklarında ve sonraki Ortaçağ Avrupa kaynaklarında bulunmaktadır. Göktürk yazıtlarında inançlar ve mitoloji konusunda az ve öz bilgiler verilmekte, ayrıntılara ne yazık ki pek girilmemektedir. Nitekim özellikle Göktürk dönemi inançları ve efsaneleriyle ilgili bilgilerimizi Çin, Tibet, Bizans ve Arap-Fars kaynaklarındaki kayıtlarla tamamlamak zorundayız. Tibet demişken, burada özellikle bir belgeye kısaca değinmeliyim. Pelliot'nun 1908'de Dunhuang'da 敦煌 bulduğu ve bugün Paris'te Fransa Millî Kütüphanesi'nde (Bibliothèque nationale de France) Pelliot tibétain 1283 (kısaca P.T. 1283) numarasıyla saklanan bir belge vardır. Uygurlara ait bir 8. yüzyıl istihbarat raporunun Tibetçe çevirisi olan bu belgede Göktürlere ve Kırgızlara ait çeşitli efsaneler yer almaktadır.

Uygur Kağanlığı'nın 840'ta yıkılmasının ardından Türk boylarının yoğunluk merkezinin Orta Asya'ya kaymaya başlaması nedeniyle, Türk mitolojisiyle ilgili anlatıların da Arapça ve Farsça yazılmış İslamî kaynaklarda çoğalmaya başladığını görüyoruz. Çeşitli coğrafya eserlerinde Türk efsaneleri hakkında dağınık kayıtlar bulunmaktadır ki bu eserlerde Türklerden söz eden kısımlar, Şeşen tarafından bir araya getirilerek Türkçeye çevrilmiştir. Cuveynî ve Reşidüddin gibi Moğol döneminde yaşamış kaynaklarda ise, Türk mitolojisi hakkında daha ayrıntılı ve uzun kayıtlar yer almaktadır. Uygurların türeyiş ve göç

efsaneleri, *Ergenekon Efsanesi* ile *Oğuz Han Efsanesi*'nin İslamî versiyonu, bu kaynaklarda kayıtlıdır. Yine söz konusu dönemlerde Türklerin de Uygur ve Arap harflerini kullanarak kendi efsanelerini yazıya geçirdiklerini görüyoruz. Uygur harfli *Oğuz Kağan Efsanesi*, bunun bir örneğidir. Karahanlı dönemine ait olan ancak mevcut nüshaları sonraki yüzyıllardan kalan *Satuk Buğra Han Menkıbesi*, Türklerin İslamlaşmaları konusunda önemli bir efsanevi-mitolojik anlatıdır. Reşidüddin'in kaydettiği Oğuz efsaneleri, sonraki dönemlerde Osmanlı tarihçileri ve daha önce değindiğimiz Ebu'l-Gazi Bahadır Han tarafından da aktarılmıştır. Oğuzlara ait bir diğer önemli efsane grubu olan *Dede Korkut Hikâyeleri* ise, yine 16. yüzyıl dolaylarında yazıya geçirilmiştir. Orta Asya'da Moğol İmparatorluğu'nun dağılmasının ardından yaşanan Hanlıklar döneminde, Ebu'l-Gazi'nin yanı sıra daha pek çok efsaneyi barındıran kaynak kaleme alınmıştır. 19. yüzyıla geldiğimizde de, daha önce birkaç kere değindiğim üzere Radloff ile Vasiliy İvanoviç Verbitskiy gibi çeşitli Rus Türkologlar, Türk dünyasının geniş bölgelerinde ve özellikle Sibirya'da önemli saha araştırmaları yapmışlardır. *Manas Destanı* ve *Altay Türeyiş Destanı* gibi destanların çoğu, bu dönem yapılan çalışmalar sayesinde yazıya aktarılmıştır. Elbette burada söz konusu araştırmacıların bu çalışmaları misyonerlik faaliyetleri dâhilinde yaptıklarını da unutmadan eklememiz gerekiyor. Günümüzde ise Rus ile Batılı araştırmacıların yanı sıra, Türk dünyasından ve Sibirya'daki Türk boylarından çıkan araştırmacılar, Türk inançları ile mitolojisi hakkında araştırmalar yapmaya devam etmektedirler. Özellikle Türk dünyasından çıkan araştırmacılar, o bölgelerde topladıkları verileri ve daha önce kayda geçmiş destanları Türkiye Türkçesine çevirmeyi sürdürmektedirler. Röportajımıza son vermeden önce, bu araştırmacılardan özellikle Timur Davletov'u ve Türkçeye kazandırdığı çalışmalarını burada anmak istiyorum.